

Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası:
İstanbul'un Fethinden Süleymaniye Medreselerinin Kuruluşuna Kadar
Ömer Mahir Alper, Müstakim Arıcı (ed.), İstanbul, Klasik Yayınları, 2015.

Ahmet Faruk YOLCU*

Geleceğe nazarı anlamda yön vermek öncelikle geleneği dikkate almakla mümkündür. Bu her milletin kendine mahsus bir epistemoloji ve ontoloji anlayışının kaçınılmaz gereğidir. Bu bağlamda Osmanlı Devleti hakkında yapılan çalışmalar da büyük bir önem kazanmaktadır. Fakat Osmanlı Devleti hakkında yapılan çalışmaların kâhır ekseriyetle, Osmanlı'nın siyâsi yönüyle ilgili olmaları Osmanlı Devleti'nin tanınması ve anlaşılması açısından önemli katkılar sağlamakla birlikte bu çalışmalar Osmanlı Devleti'nin sadece bir yönünü aydınlatmakta, ilmî ve entelektüel birikimine ışık tutmada yetersiz kalmaktadır. Bu sebeple Osmanlı hakkında yapılan çalışmaların, Osmanlı'nın ilmiye teşkilatının gerek mahiyetine gerekse keyfiyetine odaklanması ve bu teşkilatı oluşturan müderris, medrese, müfredat gibi unsurların ve bu unsurlarla ilişkili olan meselelerin kapsamlı bir şekilde incelenmesi gerekmektedir.

Arıcı ve Alper'in editörlüğünü yaptığı bu kitap bahsedilen temel fikre dayanarak, Osmanlı'nın ilmî açıdan da incelenmesi ve ileride Osmanlı'yı bu veçheden inceleyecek çalışmalara öncülük etmesi amacıyla, İstanbul Üniversitesi tarafından 19–21 Aralık 2014 tarihinde düzenlenmiş olan sempozyumun tebliğlerinden müteşekkil bir kitaptır.

Kitap, fetih sonrası ilk yüzyılda, Osmanlı'nın eğitim anlayışından, hukuk düşüncesine, astronomi çalışmalarından ulema-siyaset ilişkilerine ve şerh-haşiye geleneğine dair on yedi tebliğ içermekte olup, kapsamlı fakat Osmanlı mirasına nazaran yüzeysel hatta özün özü bir kitaptır.

Kitap, konu bütünlüğünün sağlanması açısından “Medrese ve Dil İlimleri”, “Aklî ve Naklî İlimler” ve “Ulema, Siyaset ve Toplum” olmak üzere üç bölüme ayrılmıştır. Birinci bölüm dört, ikinci bölüm sekiz ve üçüncü bölüm dört tebliğden oluşmaktadır. Biz bu çalışmalar içerisinde dört makaleyi değerlendireceğiz.

“Medrese ve Dil İlimleri” isimli ilk bölümün “Fetih sonrası Osmanlı Eğitim Anlayışının Şekillenışı: Klasik Dönem Müderrislik İmtihanları” isimli ilk makalesi (s. 11-31), Ayşe Zişan Furat tarafından kaleme alınmıştır. Furat,

* Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri, İslam Felsefesi ABD Yüksek Lisans Öğrencisi, (faruk.yolcu@ogr.sakarya.edu.tr).

makalede Osmanlı Devleti'nde yapılan müderrislik imtihanlarını yazısının odak noktası tutarak, müderrislik imtihanlarına ilişkin olan müderrisin toplum ve devletteki yeri, medrese ve müderrislerin hiyerarşilerinin Fatih kanunnameleri ile belirlenmesi, müderrislik imtihanlarına sebep olan nedenler ve atamaların uygulanışları gibi birçok meseleyi incelemektedir. Örneğin bu bağlamda medrese atamalarının dört temel sebeple gerçekleştiğini ifade etmektedir. Bunlar; Sultanın arzusu, vakfiye esasları, yeni bir medresenin kuruluşu, müderrislik kadrosunun açılması. Furat, ayrıca imtihanın uygulanmasına kadar geçen süreyi beş aşamaya bölmektedir. Bu beş aşama neticesinde ise imtihan uygulanmaya başlanmaktadır.

Furat, imtihanın süresi ve içeriği hakkında da ilgi çekici bilgiler vermektedir. Şöyle ki nakledilen kayıtlardan anlaşıldığına göre imtihanlar İstanbul'un Ayasofya, Sinan Ağa, Vefa gibi çeşitli camilerinde yapılmaktaydı. Bazı kayıtlardan sınav süresinin üç gün sürdüğü anlaşılmakta ve adaylardan belli konular hakkında birer risale yazmaları talep edilmekte ve neticede adaylar risaleler üzerinde tartışma ve değerlendirme yapmaktaydı. İmtihanalarda genelde üç fenden soru sorulduğu ancak bu fenlerin ve bu fenlerden sorulmuş soruların medrese seviyesine göre değiştiği anlaşılmaktadır. Mesela bir Sahn imtihanının kaydından o imtihanda tefsir, fıkıh ve usul-ü fıkıh fenlerinden imtihan yapıldığı anlaşılmıştır. İmtihan neticesinde kazanan atanırken kazanamayanın da başarılı olduğu düşünülüyorsa ilk açılan kadroda onun seviyesine uygun bir yere gönderilirdi.

Furat bu konuları incelerken konunun odak noktası olan müderrislik imtihanları ekseninden kaymamakta ve böylece zikrettiği diğer meseleler asıl meselenin anlaşılmasına zemin hazırlamaktadır. Bu da okuyucunun konuyu daha kapsamlı ve nedensel bir biçimde tasavvur edip kavramasını sağlamaktadır.

"Akîl ve Nakîl İlimler" isimli ikinci bölümün "Molla Hüsrev'in (ö. 885/1480) İlm-i Kelâm'a Yaklaşımı: O Bir Kelâm Karşıtı Mıydı?" isimli makale (s. 197-214) Veysel Kaya tarafından kaleme alınmıştır. Kaya, Fatih Sultan Mehmed dönemi âlimlerinden Molla Hüsrev'in kelâm ilmine bakışı, diğer ilimler ile mukayesesi ve müteahhir dönem felsefî kelâmın konularının değerlendirmesini ele almaktadır. Ancak bütün bu muhtevâ ile başlığın uyum içinde olup olmadığı tartışmalıdır. "Molla Hüsrev bir kelâm karşıtı mıydı" başlığı sadece ilgi çekici bir tümceden ibaret kalmıştır.

Yazarın Molla Hüsrev'in kelâm ilmi hakkındaki görüşlerini aktarmada Molla Hüsrev'in metinlerini direkt olarak okuyucuya sunması okuyucunun bu metinler üzerinden de değerlendirme yapabilmesini sağlamaktadır. Kaya, Molla Hüsrev'in Teftâzânî'nin (ö. 792/1390) *Şerhu't-telvîh* üzerine yazmış

olduğu haşiyesinden Türkçe tercümeleriyle beraber Arapça olarak 12 pasaj nakletmektedir.

Kaya'nın getirdiği pasajlarda kelâm ilminin fıkın ve usûl-u fıkın aslı oluşu, dinin çeşitli alanlarının kendi içinde bir bütünlük teşkil etmesi ve bu bağlamda ortaya attığı *ibtinâ* (*dayanma*) terimi, kelâmın teorik felsefeye fıkın ise pratik felsefeye tekabül edişi, şer'î mükellefiyetlerin îmâna dayanması ve bunun temellendirilmesi, akîdevî hükümlerin bir kısmının sem'î oldukları bir kısmının ise aklî oluşu, kelâmın cevherler ve arazlardan bahsetmesi ve bu meselelere de itikadın vacip oluşu, evrenin hudûsuna itikat etmenin vacip oluşu, Kur'an'ın yaratılmamış olduğu ve bunu söyleyen Mu'tezile'nin kâfir oldukları ve ehl-i kiblede de sayılamayacağı meseleleri incelenmektedir.

Kaya'nın dikkat çekici pasajlardan birisi de Molla Hüsrev'in dînin bir bütün olarak birbirine dayanak teşkil ettiğini açıklarken merkeze aldığı "ibtinâ (dayanma)" kavramının değerlendirmesidir. Molla Hüsrev bu kavramın Aristo'nun on kategorisinden görelilik (izafet) kategorisinde olduğu halde nasıl hissî (duyumsal) vasıfıyla vasıflanabileğini açıklamaya çalışmaktadır. Molla Hüsrev'in bu kategorileri nasıl değerlendirdiğini gösteren Kaya, Molla Hüsrev'in kategorilerin dış dünyada bulunmadığına yönelik görüşünün klasik kelâm geleneğine uygun bir görüş olduğunu ifade etmektedir.

Kaya'nın yaptığı değerlendirmeden anlaşıldığına göre Molla Hüsrev, müteahhir kelâm çizgisinden sapmamıştır, hatta tipik bir müteahhir kelâmcıdır. Her ne kadar felsefî bir sistem üzerinden kelâm ilmi icrâ edilse bile bütün konular kelâm süzgecinden geçirilmeli ve gerekirse tekfir kılıcı çekilmelidir. Ancak Kaya'nın da ifade ettiği gibi Molla Hüsrev, Gazâlî ile birlikte hicrî beşinci yüzyıldan sonra hâkim olan kelâmın gerekli durumlarda kullanılması gerektiği yönünde bir temâyüle de sâhiptir. Bu sebeple yer yer Teftâzânî'nin kelâmı ön plana çıkardığı yerlerde sukut etmeyi tercih etmiştir.

Yine ikinci bölüme ait "Risâle der İlm-i Hey'e'den el-Fethiyye'ye: Bir Metnin Osmanlı Dünyasında Dönüşümü" isimli makale (s. 215-225) Hasan Umut tarafından kaleme alınmıştır. Umut, Osmanlı'da son iki yılını geçiren fakat etkisi tam tersine yüzyıllar süren Ali Kuşçu'nun hey'et (teorik astronomi) alanında farklı zamanlarda yazdığı iki eserin mukayesesini yapmaktadır. Bu eserlerden birincisi 1458 yılında Farsça olarak Semerkant'ta ikincisi ise 1473 yılında Arapça olarak İstanbul'da yazılmıştır. Kuşçu, birinci esere *Risâle der İlm-i Hey'e*, ikinci eserin ismi ise *Risâletü'l-Fethiyye fi ilm-i hey'et* ismini vermiştir.

Umut, bu iki eser arasındaki farkın ne olduğu bağlamında iki soru sormaktadır. Bunlar; “Ali Kuşçu neden yeni bir hey’et eseri yazdı?”, “Arapça olan eser Farsça olanın sadece basit bir tercümesi midir?” Umut, ilk sorunun muhtemel cevabının Kuşçu’nun ikinci eserinin, eğitim dili Arapça olan Sahn-ı Seman medreselerinde okutulacak olması ile ilişkili olabileceğini ifade etmektedir. Fakat ikinci sorunun cevabı ise eserin içeriği ile alakalı olduğundan eserin içeriklerinin incelenmeleri gerektiğinden muhtemel bir cevap yerine daha net bir cevabın olması gerektiği açıktır. Bu bağlamda Sâlih Zeki, Adnan Adıvar ve Süheyl Ünver’in görüşlerine başvuran müellif Adıvar’ın Ali Kuşçu’yu haksız bir şekilde eleştirmesini yersiz görür ve bu muğlak ve kıstastan yoksun eleştirinin pek bir değerinin olmayacağını da eklemektedir.

Umut, iki kitabın da konu içeriklerini verdikten sonra asıl çözümün eserin mukaddimesinde olduğunu söylemektedir. Şöyle ki eserin Farsça mukaddimesi hey’et ilmi ile ilişkili olan ve bu ilmin temel aldığı disiplinleri iki kısımda özetler: Hendese (geometri) ve tabiiyyat (doğa felsefesi). Fakat *el-Fethiyye* eserinin mukaddimesi sadece hendeseye ait bilgileri ihtiva etmekte, tabiiyattan ise hiç bahsetmemektedir.

İşte bu noktada Umut, Ali Kuşçu’nun Nasîrüddin et-Tûsî’nin (ö. 672/1274) *Tecrîdü’l-İtikâd* isimli eserine yazdığı şerhte de yaptığı gibi hey’et ilmini, tabiiyattan soyutlamaya ve hey’et ilmini felsefenin etkisini kurtarmaya çalıştığına işaret etmektedir.

Son olarak Abdurrahman Atçıl tarafından kaleme alınan “Ulema, Siyaset ve Toplum” isimli üçüncü bölümün ilk makalesi olan “Osmanlı Devleti’nin Ulemâsı/Osmanlı Âlim-Bürokratlar Sınıfı (1453-1600)” isimli makaleyi inceleyeceğiz. Öncelikle zihin düşünme, anlama ve kavrama faaliyetlerini kavramlar üzerinden yürütür. Bir dilde, bir ilimde ne kadar ayrıntılı bir kavram sistemi varsa düşünme eylemi de o kadar sağlıklı olur. Her ilmin kavramları ve terimleri olduğu gibi tarih ilminin de terimleri vardır. Ancak tarih ilminde bu ilmin zâtı gereği terimleri zabt etmek daha zor olabilir. Bir dönemde belli bir zümrenin kullandığı bir kelimeyi yüzyıllar sonrasında başka bir zümre farklı bir anlamda kullanabilir. İşte bu iki zümrenin lafız bağlamında aynı fakat mefhum anlamında farklı kullandığı o kelimeyi analiz edip doğru anlamlar yüklemek lazımdır. İşte bu karşımıza çıkan kelimelerden birisi de İslam toplumunun dâimî olarak kullandığı “ulemâ” kavramıdır.

Atçıl, bu kelimenin müsemma olduğu sınıfın zaman içindeki statü değişiminden kaynaklı olarak, kelimenin anlamının da değiştiğine işaret ediyor. Atçıl, İslamiyetin ilk yıllarından beri ulemanın siyasete mesafeli duruşunun Osmanlı’nın İstanbul’u fethetmesine kadar olan süre boyunca devam ettiğini

söylemektedir. Yazar, bu durumu Osmanlı'nın alternatifi olarak o dönemde birçok beylik ve devletin mevcut olmasına bağlamaktadır.

Ancak Atçıl, Fâtih döneminde İstanbul'un fethi ve diğer beyliklerin zabt altına alınması gibi etkenler ile yukarıda bahsedilen durumun tam tersine Osmanlı'nın imajının değiştiğini söylemektedir. Bu değişime bağlı olarak muadilleri arasından öne çıkma politikası yürüten devlet adamları artık reâyâ arasında mutlak otoriteye sâhip olma politikasına doğru kaymıştır. Bu sebeple padişahlar, vezirler hatta padişah eşleri gibi devletin üst tabakasına âit olan zümre devlete bağlı büyük medreseler açmıştır. Ayrıca vakıf medreseleri de denetim altına alınmıştır.

Atçıl, âlimlerin hükümete bağlanması yönünde çok daha önemli bir hamleye daha değinmektedir. Bu da âlimlerin görev makamlarının hiyerarşik olarak birbirine bağlanmasıdır. İşte tüm bu gelişmeleri aslında iki bölüme ayıran Atçıl, ilk dönemin başlangıç dönemi (1453-1530), ikinci dönemin ise pekişme dönemi olduğunu (1530-1600) söylemektedir.

Atçıl tüm bu gelişmeler neticesinde Osmanlı ulemasının artık "âlim-bürokratlar" sınıfına dönüştüğünü söylemektedir. Peki ilk dönem salt ulema ile Osmanlı dönemi "âlim- bürokratlar" ulemasının bir tezahürü var mıdır? İşte, Atçıl bu noktada iki dönem tabakatı arasındaki farka değinir. İlk dönem tabakatı siyasilere göre değil ilmi zümrelerine göre yazılmışken, örneğin; hanefî tabakatı, şafîi tabakatı vs. ancak Osmanlı döneminde yazılan Taşköprîzade Ahmet Efendi'nin (ö. 968/1561) eş-Şekâiku'n-nu'mâniyye fi 'ulema'î'd- Devleti'l- Osmâniyye eseri ulema sınıfını artık padişah dönemine göre sınıflamıştır. İşte bu da Osmanlı ulemasının artık bürokrasinin bir parçası olmasının büyük emarelerindedir.

Yazısında bu değerlendirmeleri yapan Atçıl, istisna ulemaların da olabileceğine değinmekte ancak genel olana bakılırsa artık bahsedilen değişimin inkar edilemez olduğunu söylemektedir. Bunu sayısal verilerle de desteklemektedir. Atçıl, Taşköprîzade'nin kendi yazmış olduğu tabakat kitabına "ulema" kelimesi ile başlık atması aslında 1453 öncesi ulema ile sonraki ulemayı homojenleştirme vazifesi gördüğünü değinmektedir. Ancak, şu da belirtilmeli ki târihin akışı içinde bu akış içerisindeki aktörler kavram ve terimlerin değişimlerini gözetmeden kendi dönemine gâlip olan anlayış ne ise onu kullanmışlardır. Bu terimlerin manevi serüvenleri bu aktörleri ilgilendirmemiştir. Taşköprîzade'yi de bu bağlamda incelersek daha sıhhatli yorumlar gerçekleşmiş olacaktır.

İçerisinden dört makaleye değindiğimiz bu kitap kapsamlı bir içeriğe sahiptir. Kitabı önemli kılan husus ise işlenen konuların kendi alanlarında var olan boşluğu kapatmasıdır. Çünkü en başta da belirttiğimiz gibi Osmanlı'yı

sadece fetih, politika ve siyaset açısından incelemek Osmanlı'ya bir bakıma haksızlık etmek olacaktır. Ancak bu çalışmaların yapılması kadar önemli olan başka bir husus da yapılan çalışmanın üslubudur. İncelemesini yaptığımız bu kitap üslup açısından genel okuyucu kitlesine hitap etmekte olup, yer yer işlenen konunun yapısı gereği hususi terimlerle karşılaşılmaktadır. Bu sebeple yer yer konular hakkında bir ön çalışma yapmayı gerekli kılmaktadır.